

KRALJICA
NATALIJA

RUŽA
I TRNJE

Prevod s francuskog
Ivanka Pavlović i Ivana Hadži-Popović

Priredile
*Ljubinka Trgovčević, Svetlana Tomić,
Ivana Hadži-Popović*

Savremenice

Knjiga 1

Copyright © ovog izdanja 2015, LAGUNA

Naslovna strana: Adela Riše, *Portret Natalije Obrenović, kraljice Srbije, 1875.*

Fotografije u knjizi objavljuju se ljubaznošću Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti i istorijskog muzeja Srbije.

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

SADRŽAJ

Ljubinka Trgovčević: *Priča jedne kraljice*11

MOJE USPOMENE

(prevela s francuskog Ivanka Pavlović,
priredila Ljubinka Trgovčević)

PRVI DEO: I–XXVIII	51
DRUGI DEO: I–CIV	73
TREĆI DEO: I–XCIX	172

AFORIZMI I PRIČE

(priredila Svetlana Tomić)

Svetlana Tomić: <i>Značaj književnih radova kraljice Natalije</i>	243
AFORIZMI	257
MATI I SIN – DVE PRIPOVETKE	271

PISMA 1883–1938

(izabrala, prevela s francuskog i priredila
Ivana Hadži-Popović)

Ivana Hadži-Popović:	
<i>Napomene uz pisma kraljice Natalije</i>	293
1883: KRALJU MILANU	297
1885: PISMA I DEPEŠE TOKOM SRPSKO-BUGARSKOG RATA	
1885	298
1885: KRALJU MILANU	324
KNEGINJI MURUZI	325
1886: KRALJU MILANU, Beograd	326
1887: SAVI GRUJIĆU, Baden, 21. VIII	327
SAVI GRUJIĆU, Firenca, 25. XII	328
1888: PERSIDI PINTEROVIĆ, Firenca, 24. III	330
KRALJU MILANU, Firenca, 20. IV	331
LAZARU DOKIĆU, Vizbaden, 14/26. V	333
STOJANU NOVAKOVIĆU, 18. V	334
Tri depeše:	
CARU VILHELMU, Vizbaden, 23. VI	336
CARU VILHELMU, Vizbaden, 29. VI	336
KRALJU MILANU, Vizbaden, 29. VI 1888	336
GROFU KALNOKIJU, Vizbaden, 29. VI	337
NIKOLI HRISTIĆU, Linc, 2. VII	338
PRINCU KANTAKUZENU, Hag, 24. VII	338
PRINCU KANTAKUZENU, Versaj, 3/15. VIII	340
SINU ALEKSANDRU, Bukurešt, 28. X	341
STANI ŽUJOVIĆ, Bukurešt, 28. X	342
PUKOVNIKU FRANASOVIĆU, Ungeni, 18. XI	343
1889: JELENI RISTIĆ, Jalta, 21 maj / 2. VI	345
MITROPOLITU MIHAILU, Jalta, 3 / 15. VI	346

BEZ ADRESATA, 20. VI	347
KNEGINJI MURUZI, Beograd, 17. IX	347
KNEGINJI MURUZI, Beograd, 20. IX	348
KNEGINJI MURUZI, Beograd, 26. IX	348
KNEGINJI MURUZI, Beograd, 4. X	350
KNEGINJI MURUZI, Beograd, 12. X	350
KNEGINJI MURUZI, Beograd, 18. X	351
KNEGINJI MURUZI, Beograd, 25. X	353
1890: MITROPOLITU MIHAILU, Beograd, 11. VII	354
SINU ALEKSANDRU, Beograd, 1. VIII	354
LAZARU DOKIĆU, Beograd, 19. IX	355
MITROPOLITU MIHAILU, Beograd, 24. X	356
1891: PERSIDI PINTEROVIĆ, Bijaric, 17. XII	358
1892: UPRAVI ŽENSKOG DRUŠTVA, Bijaric, 3. I	360
PERSIDI PINTEROVIĆ, Bijaric, 5. II	361
PERSIDI PINTEROVIĆ, Bijaric, 30. XI / 12. XII	362
1893: EPISKOPU NIKANORU, Bijaric, 7. I	364
BEZ ADRESATA, Ungeni, 21. II / 5. III	365
DRAGUTINU FRANASOVIĆU, 25. II / 9. III	366
SESTRI BEBÈ, Jalta, 29. III / 10. IV	366
SAVI GRUJIĆU, Sinaja, 4/26. VII	367
LAZARU DOKIĆU, Vidra, 19. VIII	370
BEZ ADRESATA, 13/25. X	371
BEZ ADRESATA, Sašino, 31. X / 12. XI	371
GRIGORU GIKI, Pariz, 14/26. XII.....	372
1894: JOVANU ŽUJOVIĆU, Pariz, 29. XII / 10. I	373
RISTI DANIĆU, Pariz 12/24. I	374
BEZ ADRESATA, Sašino, 8/20. II	375
SESTRI MARIJETI, Sašino, 8/20. II	375
ĐORĐU SIMIĆU, Sašino, 24. II / 8. III	376
SAVI GRUJIĆU, 6/18. V	378

SINU ALEKSANDRU, 9/21. V	378
ĐORĐU SIMIĆU, 14/26. V	379
MAŠI, 20. maj / 1. VI	380
BEZ ADRESATA, 27. VI / 9. VII	382
SAVI GRUJIĆU, Sašino, 6/18. IX	382
MILUTINU GARAŠANINU, Sašino, 11/23. IX	383
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 14/26. IX	384
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 16/28. IX	385
MILUTINU GARAŠANINU, Sašino, 27. IX / 9. X	386
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 15/27. X 1894	387
SINU ALEKSANDRU, 4/16. XI	388
MILUTINU GARAŠANINU, Sašino, 5/17. XI	389
SAVI GRUJIĆU, 28. XI / 10. XII	390
JOVANU ŽUJOVIĆU, Pariz, 7/19. XII 1894	392
1895: SAVI GRUJIĆU, 10/22. I	394
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 8/20. III	395
SINU ALEKSANDRU, Pariz 11/23. IV	396
SINU ALEKSANDRU, Pariz 23. IV / 5 V	397
EPISKOPU NIKANORU, Sašino, 7. IX	398
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 19. IX	398
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 2/14. X	399
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 5/17. X	400
1896: SINU ALEKSANDRU, Sašino, 30. III / 11. IV	402
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 4/16. V	403
SINU ALEKSANDRU, Pariz, 15/27. V	404
JOVANU ŽUJOVIĆU, Beograd, 23. IX	405
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 9/21. XI	406
SINU ALEKSANDRU, Sašino, 8/20. XII	407
1897: JOVANU ŽUJOVIĆU, Sašino, 27. IX / 9. X	408
1898: JOVANU ŽUJOVIĆU, Sašino, 23. XII 1897 / 4. I 1898 ..	409
DRAGUTINU ILIĆU, 11/23. IV	410

DRAGUTINU ILIĆU, 8/20. VII	411
JOVANU ŽUJOVIĆU, 20. VI / 2. VII	413
1899: JOVANU ŽUJOVIĆU, Sašino, 2/14. X	415
JOVANU ŽUJOVIĆU, Sašino, 10/22. X	416
JOVANU ŽUJOVIĆU, Sašino, 17/29. XI	416
1902: MILICI OREŠKOVIĆ, Bolonja, 2. V	418
MILICI OREŠKOVIĆ, Sašino 18/30. VII	419
1902–1938: RUŽI OREŠKOVIĆ	421
NEDATIRANA PISMA:	
MILUTINU GARAŠANINU	462
RISTI DANIĆU	467
<i>Hronologija života i rada kraljice Natalije</i>	
<i>Obrenović</i>	469
<i>Imenski registar</i>	493

MOJE USPOMENE

PRVI DEO

I

Moja prva stvarna uspomena je sećanje na krštenje moje sestre Bebè 1863. u Nici.

U to doba je železničkih pruga bilo malo, te smo na mog teču kneza Muruzija, koji je dolazio iz Rusije da bi bio kum, čekali vrlo dugo, a moja sestra je već bila divna dvomesečna beba kad su je krstili.

Kao da je gledam kako svojim krupnim, začuđenim očima razgleda sav taj otmeni svet okupljen na svečanosti. Na njoj je bila haljinica od belog izvezenog tila koju smo svi nosili na krštenju; ne znam šta je bilo sa njom, jer sam posle majčine smrti pronašla samo odgovarajuće jastuče, a kasnije sam ga dala srpskom Ženskom društvu u Beogradu. Moja sestra Marijeta, brat Mimi i ja toga dana nosili smo odeću od belog listera sa umecima od crvenog satena, optočenog crnim somotom. Fotografije na kojima smo u toj odeći još postoje i možda su potkrepile moje sećanje na te pojedinosti.

II

Ubrzo posle krštenja Bebè, tata je otputovao u Rusiju. Trebalo je da i mi krenemo za njim čim on kupi kuću, jer je sređivanje nasleđstva posle smrti njegovog oca

zahtevalo da bude tamo. Mama i ja smo ga otpratile, mislim do Kanja. Učinilo mi se da je vrlo tužan što nas ostavlja, a ja sam lila gorke suze opraštajući se od njega.

III

Ne sećam se baš nijedne pojedinosti našeg putovanja od Nice do Crnog mora. Sećam se jedino vrlo velikog broda. Bebe je na tom brodu bila veoma bolesna tokom putovanja, i ta uspomena me je pratila za sve vreme detinjstva na svim putovanjima morem, koje sam inače volela: ništa gore od deteta koje pati, a još ne ume da to kaže, zaista je to žalosno!

IV

Nova godina 1864. bila je lep dan za sve nas. Još se sećam velikog stola u dnu salona prekrivenog igračkama. Tata, sav srećan što se mi radujemo, priča nam da je izgubio majku u ranom detinjstvu, te se o njemu nisu mnogo brinuli, i gorko je patio što nikad nije dobijao poklone; stoga se zarekao da njegovoj deci nikad neće biti uskraćeni pokloni.

Tada sam prvi put pomislila da postoji i detinjstvo lišeno nežnosti i to mi je steglo srce. U našoj kući je vlada-la tako srećna atmosfera! Mama je uvek bila nasmejana, tata ponosan na svoju porodicu, a porodica je bila srećna što je mažena.

V

Moj najstariji prijatelj kojeg se sećam bila je lepa naslo-njača za ljuljanje presvućena zelenim somotom.

Koliko je puta igrala ulogu saonica, pa čak i kuće, u našim dečjim igrama! Naše poznanstvo je započelo još od časa kad me je tata u njoj ljuljao visoko, visoko, dok je moja mašta male devojčice letela iznad oblaka koji su plovili ispred prozora. Jednog dana sam usred naše omiljene igre doživela užasan trenutak. Tata je iznenada pritisnuo rukom levu stranu grudi, dok mu je lice odražavalo strašnu patnju, i sručio se na stolicu pored sebe. S razlogom sam se uplašila, jer nam ga je to srčano oboljenje i odnelo.

VI

Sećam se da je mama mnogo primala, priređivala je večere, uveče bi me lepo obukli, uvek u belu haljinicu s mašnjama u boji, i odvodili u salon gde bi tata ponosno predstavljao svoju najstariju ćerku, Dondon, koja je već obećavala da neće biti ružna.

Vrlo lepa jelka kod Gagarinovih¹⁰⁷ i moja potisnuta žalost što nisam dobila lutku koja me je očarala (bilo mi je pet godina).

Otad bih se često zabrinuto pitala, pripremajući božićne jelke, da li je svako dete dobilo ono što je očekivalo? Surovo je nanositi patnju jadnom malom srcu koje ne shvata zašto su ga lišili i počinje da veruje u nepravdu.

¹⁰⁷ Porodica njene rođake Marije Aleksandrovne Sturza, jedine ćerke ruskog diplomate i književnika moldavskog porekla kneza Aleksandra Sturze (1791–1854). Ona je bila udata za kneza Evgenija G. Gagarina (1811–1886), ruskog diplomatu i državnog savetnika. Porodica se posle venčanja preselila u Odesu, a zbog uspomene na tasta prvi sin je nosio prezime Gagarin-Sturza. V. <http://www.genealogie.lovendal.ro/familia-sturdza/> i https://ru.wikipedia.org/wiki/Гагарин,-Евгений_Григорьевич (pristupljeno 29. maja 2015).87

VII

Jednog jutra naša devojka Karolina uđe jecajući u našu sobu i reče nam da je „tata na nebu“. Mimi i ja smo pritrčali prozoru ne bismo li videli u prolazu anđela koji ga odnosi na nebo. Učinilo nam se da ga vidimo i pomisao na smrt nije za nas bila nešto tužno.

Predveče, bilo je to 10. februara 1865, odvedoše me mami. Ležala je potpuno pokošena bolom, okružena gospođama u crnini, vrlo tužnim, koje su me gledale očima punim suza. I ja sam plakala da se ne bih razlikovala od ostalih.

Tada nisam shvatala, ali sam kasnije često mislila na nežnost koju bih u nekim trenucima nalazila u ocu da je poživio i koliko bih ga ja volela!

Vrativši se u dečju sobu ispričala sam bratu šta sam videla i rekla mu da treba da budemo vrlo dobri kako bismo se opet sreli s tatom na nebu.

VIII

Odveli su nas dole u salon, mada smo svi bili bolesni od jakog nazeba. Tatino telo je, s povezom oko glave, bilo položeno usred salona. Taj prvi utisak smrti ostavio mi je nekakvo osećanje užasa, pa sam dugo posle toga, i pošto sam odrasla, morala naporom volje da se savladavam kako bih mogla da pogledam mrtvaca a da se ne onesvestim.

Mama se strašno promenila, bleđa, smršala i potpuno bezvoljna mislila je samo na svoj bol. I još godinama posle toga sećam se kako nas gleda sažaljivo i plače u samoći.

Naučila nas je dečjoj molitvi, kojoj sam kasnije morala dodati i njeno ime i ime svog brata: „Bože moj, koji

si nam oduzeo oca, daj večni pokoj njegovoj duši, obasjaj je večnom svetlošću i neka počiva u miru. Čuvaj nas, blagoslovi nas, i daj nam milost da mu se jednog dana pridružimo u boljem svetu. Amin.“

Ta žalost i taj bol usadili su nam uverenje da je muž biće koje se obožava i da se njegovim odlaskom sve završava. Godinama posle toga nisam još shvatala da se udovice mogu preudati.

U kući smo nosili belo, a na ulici crninu, sem Bebe koja je stalno bila u belom pošto je bila suviše mala, još je bila odojče. I u gradu su svi bili u žalosti, jer je veliki knez prestolonaslednik¹⁰⁸ umro u Nici što je izazvalo velikom tugu pošto se o njemu govorilo sve najlepše.

IX

Pošli smo u Stinku staramajci i užasno smo putovali cestama Besarabije, razrovanim posle kiše. U podnožju uzbrdica zaustavljali smo se i tražili volove da nas izvuku do vrha pošto konji nisu mogli da pomaknu kola iz gliba.

Ta kola su bila prava kuća: bilo je u njima kreveta, stolova, polica s knjigama, sve dovoljno prostrano za nas četvoro i mamu. Pozadi je bila velika nadstrešnica sa sedištima za služavke, a napred ogromno sedište za kočijaša i Ivana, našeg dobrog starog slugu. Kola su skliznula u stranu na nekoj velikoj nizbrdici, mama se uplašila i morali smo da iziđemo. Tek što smo izašli, spustila se jaka kiša, a naše duboke cipele su toliko utonule u blato da smo bili prikovani za tlo. Izuli su nas, a stari Ivan nas je podigao i uneo bosonoge u kola. Skinuli smo s kola

¹⁰⁸ Nikolaj Aleksandrovič Romanov (1843–1865), ruski prestolonaslednik, najstariji sin cara Aleksandra II, umro 24. aprila 1865.

najbliži kovčeg; bio je to kovčeg s maminim stvarima. I tako smo se morali iskrcati kod staramajke u čarapama koje su se vukle za nama. Pošto smo za vreme duge vožnje kolima morali da mirujemo, sad smo se rastrčali stepeništem smejući se kao ludi. Zaustavilo nas je tek mamino jecanje, jer se prvi put otkako je obudovala našla s majkom.

X

Prvi januar 1866. godine. Bože, kako je tužan u poređenju s prošlom godinom! Mama je obećala tati da će uvek slaviti taj dan, ali jedva krije suze koje naviru, a igračke koje nas privlače, više nam ne znače toliko.

Tog leta smo bili u okolini Odese. Marija Živković nas često obilazi i uverava nas da je bila dobra celu nedelju dana, što joj je omogućilo da vidi Svetog Iliju u njegovim plamenim kolima. Zaklinjemo se da ćemo pokušati da budemo dobri čitavu sedmicu da bismo zaslužili istu milost, ali punu nedelju dana bez i najmanje pogreške, to nije lako.

XI

Najavili su nam da će nas napustiti Žili, naša dadilja, a dobićemo englesku guvernantu. Zamrzeli smo je nagonski, pa jadnoj ženi neće biti lako sa nama. Odlazak Žili je izazvao potoke suza i uvek sam se docnije čudila kad bih videla decu koja se bez mnogo žalosti rastaju od svoje prve dadilje.

XII

Mama je bolesna, obilaze je da je rasonode, ali je ona veoma tužna i mnogo kašlje.

Stari baron Ungern-Šternberg¹⁰⁹ nam često dolazi, a Bebe ga se užasno plaši. Njegov nećak je vrlo ljubazan, zovu ga lepi Robert, a nas očarava mnogobrojnim igrama koje izmišlja da bi nas zabavio. Od tada potiče moja naklonost prema ljudima koji umeju da se bave decom.

XIII

Princeza Manukbej¹¹⁰ priređuje veliki maskenbal i napredpad je iznudila mamin pristanak da povede Mimi i mene. Ja sam imala kostim prodavačice cveća iz doba Luja XV, a Mimi je bio Pjero. Veoma sam se naljutila kad sam vide-la kako mi odrasli obraćaju malo pažnje; nadala sam se da ću imati priliku da to nadoknadim na idućem dečjem balu. Verovatno me je to ružno zlopamćenje uvek nagonilo da se pobunim kad se odrasli mešaju u dečje zabave.

Kao što sam se nadala, osvetila sam se na idućem balu i čak sam dobila veliko zadovoljenje za svoje samoljublje i taštinu u povoju. Pošto sam obećala istu igru jednom Šembeku¹¹¹ i jednom Trubeckom¹¹², njih dvojica su se potukla, a Rusija je, kao što je pravo, odnela pobedu.

¹⁰⁹ Baroni fon Ungern-Šternberg, ruska oficirska porodica, nemačko-baltičkog porekla, sa ograncima u Finskoj, Švedskoj i Rusiji. Od 1874. dobijaju titulu grofa.

¹¹⁰ Supruga Đorda Manukbeja, koji se navodi kao jermenski knez i tutor Natalije i njenih sestara i brata (*Iz mladosti Kraljice Natalije*, 11).

¹¹¹ Šembek je porodica ruskih grofova (od 1818) poljsko-pruskog porekla.

¹¹² Ruska kneževska porodica iz koje je potekao veliki broj poznatih oficira i diplomata. Jedan od onovremenih kneževa bio je komandant ruske carske jahte „Štandar“, a iz te porodice je i ruski poslanik u Srbiji Grigorije N. Trubecki (1914–17).

XIV

Bilo je dobrotvornih prodaja, vašara, lutrija za Kandijce koji su patili pod Turcima¹¹³. Grčke gospođe su bile na čelu svih tih priredbi, a ruske gospođe su im ljubazno pomagale. Žive slike s gospođama iz društva donosile su neverovatne sume novca. Samo se o tome govorilo. I mi smo ih organizovali, a Griša i Olga Manukbej, koji su imali priliku da vide kako to rade odrasli, vodili su igru. Peli bismo se na sto prekriven belim čaršavima, a po ivicama rasporedili svetiljke, i to nam se činilo vrlo lepo.

Naročito smo voleli tragične slike. Ledi Džejn Grej, Marija Stjuart, uvek smo se na njih vraćali. Otkud ta sklonost za strašno kod dece? Ne zaboravimo da ljudi prirode, seljaci, takođe imaju tu sklonost.

XV

Godina 1868. Mama je sve bolesnija i zato putujemo u banju Bon, u Ems, Interlaken, Vevej. Puštaju me da jašem, jer nam život uglavnom protiče napolju.

Mama se oporavila u Nici i pošto je došla tetka Zoe¹¹⁴, one mnogo izlaze da bi se mama rasonodila. Nas teraju da šetamo koliko god možemo, pa su te vežbe na čistom vazduhu morale doprineti našem zdravlju. Bezobrazovi¹¹⁵, Bontovoski, Sonja Gagarin¹¹⁶ i njena

¹¹³ Grčki ustanak na Kritu (1866–1869). Kandija je stari venecijanski naziv za Kipar, kada je bio venecijanska kolonija (Ducato di Candia).

¹¹⁴ Zoe Sturza, udata za teatrologa Joana Katakuzino-Paškanua (1829–1897) bila je sestra Natalijine majke. To je jedna od grana porodice Gika.

¹¹⁵ Rusko niže plemstvo.

¹¹⁶ Moguće je da je u pitanju Sofija Andrejevna Gagarina (1822–1908),

rođaka Sonja Pauluči¹¹⁷ su nam prijateljice. Ova druga Sonja nam se toliko dopala da nam se morala zakleti kako će se udati za našeg brata. Tetka Marija Stirbej¹¹⁸ je stigla u Nicu i tada sam stekla prvi pojam o ženskoj lepoti; od tada sam uvek nalazila nešto idealno u lepoti plavuša.

XVI

Dobili smo loše vesti od princeze Manukbej. Jednog dana za vreme časa klavira s gospođicom Voazel¹¹⁹, užasna velika buba je uletela kroz prozor; bio je to nekakav leptir s mrtvačkom glavom. Dve sekunde kasnije javili su nam za smrt ove mamine prijateljice, pa od tada nisam nikad doživela gubitak nekog dragog bića, a da nisam čula i videla tu užasnu bubu! Mama nas je naučila lepoj molitvi za svoju prijateljicu: „Preporučujem ti, Gospode Bože, dušu tvoje sluškinje Helene, neka mrtva na ovom svetu živi u tebi i neka joj gresi počinjeni u slabosti ovog jadnog života budu oprošteni i izbrisani milošću tvoje dobrote i tvog beskrajnog milosrđa.“

Koliko se još imena upisalo od tada u ovu molitvu!

supruga generalmajora, diplomate i slikara kneza Grigorija Grigorijeviča Gagarina (1810–1893), potpredsednika Carske akademije umetnosti. Ona je bila ljubiteljka umetnosti i volela je da glumi.

¹¹⁷ Markiz Alesandro Pauluči (A. Paulucci, †1902, Nica) bio je oženjen Aglaidom Gagarinom.

¹¹⁸ Marija Stirbej (1851–1885), rođ. Gika-Komanešti, bila je supruga političara Aleksandra Barbu Stirbeja (1835–1895), sina poslednjeg kneza Vlaške Barbu Stirbeja. Njen brat Eugen je bio oženjen Natalijinom sestrom Katarinom.

¹¹⁹ Verovatno autorka knjižice *Iz mladosti kraljice Natalije*, objavljene 1890. u Berlinu, u čijem predgovoru stoji da je deo „memoara jedne nemačke učiteljice sviranja, koja se vrlo dobro poznavala s porodicom Kraljičinom“.

XVII

Godina 1870. Svi smo u Baumgartenu kraj Beča gde provodimo leto s tetkom i tečom De Buje i njihovom decom. Rat u Francuskoj je počeo¹²⁰ i mi grdimo Berlin kao što to čine deca u Parizu. Prve katastrofe nas zaprepaušćuju, ali se nadamo da će Rusija spasti naše prijatelje.

Gospođica Ivona, guvernanta naših rođaka, koristeći ono malo nemačkih reči što sam ih ja znala, vodila me je u obilazak siromašnih kojima smo nosili pomoć, često i ostatke od ručka. Seoski sveštenik nas je upućivao; kasnije sam pokušavala da ga pronađem da bih mu izradila odlikovanje, ali je već bio umro.

Mislim da je to vrlo dobar način da se deca upoznaju sa bedom, to utiče na njihovo srce i navikava ih da saučestvuju u tuđim patnjama, uči ih da čine dobro, inteligentno i razumno, i da shvate da u životu postoji i nešto drugo osim zadovoljstava.

Moj teča je bio vojni ataše u francuskoj ambasadi, pa su gospoda iz ambasade često dolazila u Baumgarten, a vesti iz Francuske su, prirodno, bile tema svih razgovora i još su nam više raspaljivale maštu.

Tada sam prvi put naučila šta znači gledati jedan narod kako pati i kako nacionalna nesreća može ražalostiti isto kao i lična katastrofa. No naše godine nam nisu dozvoljavale da nas nevolje naših francuskih prijatelja potpuno obuzmu, te su se igre i smeh nastavljali. Gospodina De Bomgoena je zabavljalo da nas šeta, da izmišlja hiljadu igara; nazvali smo ga „naš veliki prijatelj“, dočekivali smo ga sa velikim usklikima i skakali od radosti kad bi došao.

¹²⁰ Francusko-pruski rat (jul 1870 – maj 1871).

Staramajka je došla da nas obiđe, pa smo izveli malu komediju za njen imendan, i to je bio moj prvi glumački uspeh. Zbog ostalih koji su usledili, često sam žalila što me društveni položaj lišava jednog od najvećih uživanja za koja znam.

Mnogo je sveta prolazilo kroz Beč i mnogo je prijatelja dolazilo da poseti mamu. Među njima je bila i Smarandica Katardži¹²¹, naša baba-tetka, sa ćerkom Marijom, koja nam je izgledala kao glumica, jer su njene upadljive i neobične toalete veoma malo ličile na ono što se nosilo u našoj porodici.

Jednog dana gospođa Katardži mi dade sliku svog unuka kneza Milana. Da li pred tim lepim likom, ili zbog nelagodnosti što sam dobila sliku jednog mladića, to ne bih znala reći, tek pocrvenela sam do ušiju i vrlo sam se zbunila.

Otad je ta slika ostala u mojoj sobi, pa kad su mi pomenuli udaju za tog rođaka stvar mi se učinila manje čudna no što bi bila da nikad ranije nisam čula za njega.

XVIII

Najzad napustismo Beč i krenusmo u Rusiju preko Paskanija, gde je živela staramajka. Od nje se uputismo mojoj tetki Muruzi, kojoj smo često odlazili. U to doba se putovalo kolima po veoma lošim putevima, pa umesto da dođemo po danu dešavalo se da stignemo vrlo dockan noću, tako da sanjiva posluga čak pomisli da smo lopovi.

Moj teča je bio strastan obožavalac Bizmarka, kao što je to uostalom bila moda u Rusiji tog vremena.

¹²¹ Smarandica (Natalija je tako zove), zapravo Smaranda Katardži (Catargi) (1811–1886), rođ. Balš, sestra Natalijine babe po majci Marije i baba je po majci kneza Milana Obrenovića. V. http://www.ghika.net/Familles/Bals/Bals_01.pdf (pristupljeno 29. maja 2015).

Mene je to prenerazilo i često sam se i kasnije gnušala tog oduševljenja. Teča je kao poznati agronom nabavio divnog vepra i želeći da mu ukaže dužno poštovanje dao mu je ime trenutno velikog heroja. Naša dečja pamet nije shvatala takvo zemljoradničko obožavanje, bili smo užasnuti čudovišnom životinjom, ali smo bili oduševljeni njenim imenom i često smo pominjući velikog Bizmarka mislili na Danuceni.

XIX

Kad stigismo u Odesu, zaključiše kako sam dovoljno odrasla da mogu nositi duge haljine, i tako na svoju veliku radost postadoh gospođica.

Ipak sam bila veoma mlada, jedanaest godina, ali mi je godilo da sebe smatram odraslom osobom.

Mama mi je rekla da se odrasla devojka kao što sam ja ne može više obraćati mladićima sa „ti“ i da Griši Manukbeju treba da kažem „vi“. To me je ozbiljno razalostilo, utoliko pre što sam se uvredila kad je on meni počeo govoriti „vi“, a sad su mu dali za pravo.

Te dve godine provedene u Odesi bile su veoma ve-sele. Samo smo sanjali o dečjim balovima, što se počelo odražavati na naše učenje.

Bilo mi je vrlo teško da naučim pravopis uprkos trudu i strasnoj sklonosti prema pisanju koju sam već imala – ništa to nije pomoglo. Mama je zbog toga bila očajna i najzad je počela sama da mi diktira, što mi je koristilo, ali ne onoliko koliko je trebalo.

Prisnost s Marijom Živković je bila sve veća i nikad nije prestala. Svaki put kad bismo se našle, uvek bismo se podsetile našeg srećnog detinjstva, jer je to zaista bilo pravo srećno vreme koje tek danas umemo da cenimo!

XX

Novosti iz Francuske su postajale sve tragičnije i svi smo teško patili zbog njih. Moj brat je imao nemačkog učitelja, te ja jednog dana posle pada Pariza okupih brata i sestre i rekoh im da je sramota učiti nemački kad taj narod čini toliko zla Francuzima. Uputili smo se kao delegacija gospodinu Hermanu i ja sam mu izjavila kakvu smo odluku doneli. On je to preneo mami, a ona je to vrlo loše primila, ali ni molbe ni kazne nisu me nikad mogle naterati da promenim odluku, pa od tada nisam nikad naučila jezik zemlje zbog koje ću toliko prepatiti.

Pošto je sestra moje majke bila udata za grofa De Bujea¹²², francuskog generala ozbiljno ranjenog na Gravelotu¹²³, to je stalno održavalo i pothranjivalo naše simpatije za tu zemlju, Francusku. Sebe sam uvek smatrala kao pomalo Francuskinju – srcem, a posle Rusije, koju sam volela s nekakvim fanatizmom, kako to samo Rusi i Turci znaju, smatrala sam Francusku drugom otadžbinom tokom rane mladosti i nikad u odnosu na nju nisam bila strankinja; njena slava, njene nade, zlopamćenja uvek su bili pomalo i moji.

XXI

Provodimo leto u Hintšecu¹²⁴ kod Manukbejovih. Prema meni su se ponašali kao prema članu porodice i ne bih

¹²² Nismo našli ime ovog generala. Verovatno nije u pitanju rođena sestra jer je imala dve sestre: Katrinu, udatu za Konstantina Moruzija i Zoe, udatu za Joana Kantakuzino-Paškanu. V. <http://www.genealogie.lovendal.ro/familia-sturdza/#PulcheriaProfiraSturdza> (pristupljeno 29. maja 2015).

¹²³ Blizu Meca. Bitka je vođena 19. avgusta 1870.

¹²⁴ Grad Hinčesti (Hîncești) u današnjoj Moldaviji. Imanje Manukbejovih je turistički kompleks.

smela da se zakunem da u tome nije bilo i nade da ću jednog dana postati njen član udajom za Grišu Manukbeja, sina našeg staratelja.

U to vreme (bilo mi je dvanaest godina) nije me odbijala ova pomisao i ta porodica me je privlačila. Docnije, kad sasvim mlada devojka traži ideal, nikad ga ne nalazi u drugu iz detinjstva, a prvi na koga naiđe više će biti nalik princu iz bajke nego nekome čije dobre i loše strane poznaje.

Još od tada sam volela usamljene šetnje po galerijama staklene bašte, što je navelo Olgu Manukbej da kasnije izjavi kako sam „još tada volela visine“. Sanjarila sam ne o veličini, nego o mirnom životu koji mi se dopadao, o udobnosti svoje poljske kuće i otad me, mada nisam ostvarila želju, čežnja za velikim i lepo opremljenim letnjikovcem nije nikad napustila.

Dali smo predstavu za imendan princa Manukbeja, komediju *Sve stiže na vreme onome ko ume da čeka*. Kostimi su bili srednjovekovni i moram reći da mi je kostim dobro stajao, a laskav žagor koji je pozdravio moj izlazak na scenu bio mi je drag.

Ono što sam još tada namrzla bilo je loše vaspitanje lovaca i neljubaznost koju ta strast izaziva u ljudima. Pošto ustanu pre zore, vraćaju se tek za večeru, razdraženi što treba da se potrudu i da razgovaraju, misleći samo na to kako da se što pre dokopaju kreveta.

XXII

U proleće 1871. car¹²⁵ je stigao na Krim na prolasku kroz Odesu. Moj san je bio da ga vidim, no bila sam suviše mla-

¹²⁵ Aleksandar II Romanov (1818–1881), ruski car 1855–1881.

da da bi se moglo pomišljati na predstavljanje, ali me je moj teča Muruzi odveo na mesto gde voz usporava pre no što će ući u stanicu i tako sam videla svog cara koji mi je vrlo ljubazno otpozdravio. Od tog časa sam postala fanatično privržena svojoj zemlji, što je bilo tesno povezano sa mojim divljenjem suverenu. Taj utisak se nije u meni nikad ugasio i ozbiljno sam patila kad sam to osećanje morala potisnuti.

Nekako u to vreme sam upoznala Mariju Kantakuzen¹²⁶, osobu koja će imati vrlo veliki uticaj na mene i koja me je posebno privlačila. Bila je veoma slobodno vaspitana na selu i njen otvoren i neposredan način me je osvojio; u dodiru sa njom izgubila sam dosta od konvencionalnosti koju mi je usadilo vaspitanje pod strogim nadzorom moje majke. Njeno vaspitanje je odudaralo od našeg, pretežno francuskog, i u druženju sa njom sam se mnogo porusila. Moje sestre su bile isuviše mlade da bi taj uticaj delovao i na njih i bile su mnogo manji rodoljubi od mene.

Marijeta se razbolela i mama je morala otići sa njom u Lišon, a mene i Bebè je poverila princezi Kantakuzen koja je živela na selu u Podoliji, dok je moj brat otišao staramajci u Paškani. Tamo je dobio moldavsku groznicu koje se nikad nije oslobodio; ona je bila začetak bolesti od koje je umro nekoliko godina kasnije.

XXIII

Brige zbog Marijetine slabosti, zamor od putovanja, kao i ove dve godine u Odesi, opet su poljuljali mamino zdravlje. Lekari su zahtevali da se vrati u Nicu, pa se ona pomirila sa tim.

¹²⁶ Nismo uspeli da utvrdimo o kome se radi jer je u pitanju veoma često ime u ovoj veoma velikoj i staroj porodici.

Mene, opijenu tek otkrivenom ljubavlju prema otadžbini, obuzela je duboka žalost što napuštam Rusiju i sve vreme boravka u inostranstvu maštu mi je raspaljivala pomisao na daleku otadžbinu.

Prijateljstvo sa Marijom K... donelo mi je i njena poveravanja, koja su me već u to vreme iznenadila, jer tada još nisam mogla shvatiti da neko može misliti na muškarca koji ne misli na tebe. Činilo mi se da je to potpuno odsustvo samoljublja, pa svaki put kad bismo se videle tokom mog života nisam to ništa bolje razumevala.

XXIV

Venecija je ostavila čudan utisak na mene: tuga, smrt, propadanje u prvom trenutku, a potom malo-pomalo, kao dijamant koji izlazi iz uglja, čovek se oseća privučen, očaran i napušta je neutješan, pa u dane sanjarenja zamišlja da se ljuđuška u njenoj gondoli.

Mami se nije nikad povratilo zdravlje, ali se malo oporavila u Nici, tako da pomisao da bi nas mogla napustiti nije nam ni padala na um.

S nežnom pažnjom je pratila naše školovanje. Bila sam osrednji đak i samo je moja brzina shvatanja nadoknađivala prilježnost. To ipak nije sprečavalo učitelje da me obožavaju i da me smatraju omiljenim učenikom. Volela sam istoriju i književnost, ostalo mi je bilo dosadno, a nikad nisam umela dobro da radim ono što mi se ne dopada.

Bila sam uravnotežene naravi i vrlo vesele prirode, pa su me nazvali „zrak sunca“. Život mi se činio kao stalan prasak smeha, a kad mislim na to koliko mi je suza doneo, pitam se kako čovek može toliko da se prevari.

Da bismo zavoleli muziku, slali su nas s guverantom mis Park u operu dvaput nedeljno. Mene je posebno

očarala mondena strana predstava. Italijanska muzika je već bila u modi i kako sam je tada zavolela, nikad je u meni nije mogao zameniti učeni i zamorni Vagner.

Na rođendan dobih od svog učitelja crtanja lep mamin portret. Moja tetka, grofica De Buje, zatraži ga od mene i ja joj ga poklonih. Mama, moje sestre i brat, svi su mi rekli da to nije lepo i da je dokaz ravnodušnosti srca kad se tako lako odrekne stvari koja predstavlja mamu. Potreba da dajem, da drugom učinim zadovoljstvo bila je jača i iznad svega u meni; nikad se nisam toga oslobodila.

Davali smo predstave tokom te zime u sasvim pri-
snom krugu i moj glumački dar nije opadao, naprotiv.

Mama me je često vodila svojoj rođaci princezi Mariji Gagarin, koja je imala dve ćerke starije od mene.¹²⁷

Po povratku iz jedne od tih poseta ispriča mi kako je jadna princeza Gagarin u velikoj nevolji; njena starija ćerka zaljubila se u jednog nikakvog gospodičića, koga je ona podigla iz milosrđa, a sad hoće po svaku cenu da se uda za njega. Iskreno sam se čudila i nisam nikad mogla da razumem kako udaja za nekog izvan svog društvenog kruga može pasti na um gospođici iz otmenog sveta. Čak i da je mladić sasvim na mestu, porodica u koju ulazi tako se malo može slagati sa njom. Istina, u to vreme su neprilični brakovi bili retki i pravi izuzeci. U pravom salonu se nije družilo s ljudima koji su se juče obogatili.

XXV

Mnogo puta smo boravili u Švajcarskoj radi maminog zdravlja i prilikom jednog od tih boravaka našli smo se s

¹²⁷ Olga Šestakov i Marusja. – Prim. N. O.

mojom tetkom princezom Obolenski¹²⁸ i njenom decom. Ovaj susret je doprineo, ako je to uopšte bilo moguće, mojim rodoljubivim osećanjima, a neposredna posledica bila je žestoka borba protiv francuskog vaspitača mog brata i stranog usmeravanja njegovog vaspitanja.

Moje sestre su bile mnogo mlađe od mene, a brat samo godinu dana. On je, dakle, bio moj pravi drug u detinjstvu, njemu sam poveravala svoje misli, a on je ljubazno slušao izlaganje mojih planova. Imala sam veliki uticaj na njega i uspela sam da mu usadim ljubav prema vojsci, uveravajući ga da je to jedini častan poziv za bogatog mladića. Da bi prihvatio poziv koji sam preporučivala, trebalo mu je sasvim drugačije vaspitanje od onoga koje je dobijao. Od tada je njegov vaspitač gospodin Buje, koji je zamenio gospodina Hermana, morao da podnosi glupa izlaganja devojčice koja je svoje mlađe sestre i brata upućivala protiv zapadne civilizacije dajući prednost ruskoj i slovenskoj naivnosti, itd.

Za našeg boravka u Lucernu drugi put sam čula da se pominje ime mog rođaka kneza Milana. Susreo se s nekim novinarom i mama je smatrala da je ta vrsta javnog ispovedanja sasvim neumesna. Bože moj, da je samo mogla predvideti sve javne ispovesti koje će on objaviti protiv mene!

Mama je u noći 26. avgusta 1874. dobila strašne napade gušenja i od tog dana počele su da mi se otvaraju oči, mada još nisam sama sebi smela da priznam istinu. Napustili smo Lucern nekoliko dana posle te strašne noći i 10. septembra smo proslavili mamin imendan poslednji put. Ne znam kakvo me je predskazanje obuzelo, ali u času kad smo joj donosili cveće ukazala mi se strašna slika i samo sam snažnim naporom volje uspela da sakrijem to

¹²⁸ Olga Obolenski (†1895), rođ. Sturza, udata za ruskog kneza Mihajla Obolenskog (1821-1886).

što mi se dešava: ukazala mi se mama mrtva, a naše cveće kao posmrtni vencii!

XXVI

Napuštajući Lucern i upućujući se u Firencu, mama mi je predložila da putujem kolima preko Svetog Gotharda. Bila sam toliko uplašena od te noći 26. avgusta, pa sam je preklinjala da se ne razdvajamo; ona je pristala bez otpora, jer je rastanak od mene za nju uvek značio žalost. Sama ta činjenica dokazuje koliko je bila daleko od toga da shvati ozbiljnost svog stanja. Kad smo stigli u Ženevu, naša stara guvernanta gospođica Park slomila je ruku i to nas je primoralo da ostanemo duže nego što smo nameravali.

Mami je bivalo sve gore, ali nije pala u postelju; održavala se voljom. Moja tetka gospođa Rozeti¹²⁹ je stigla u Ženevu. Dovala je ćerku na školovanje ne znajući da smo mi tu i to je saznala slučajno. Kad je videla u kakvom je stanju njena sestra, zgrozila se i odmah telegrafisala drugoj tetki, princezi Muruzi, ne govoreći nam ništa prethodno.

A 19. septembra, mami je bilo sasvim loše, pa je legla u postelju iz koje se više nije digla. Vrativši se u sobu, iz koje sam izašla da bih sakrila suze, zatekoh tri upaljene sveće na stolu, te jednu ugasih bešumno, ali mama primeti i to ostavi dubok utisak na nju. Mnogo smo razgovarale. Reklo bi se da je predosećala koliko će nam nedostajati i to ju je brinulo, ali nije ni pominjala kome bi nas htela poveriti, mada je bilo jasno da novosti iz Moldavije, koje je donela njena sestra Marija, nisu u njoj budile želju da tamo živimo i zato je nekoliko puta rekla kako je srećna što nismo više tamo.

¹²⁹ Treći suprug Natalijine babe se prezivao Rosetti-Rosnovanu. Pošto nema podataka koliko je imala dece, moguće je da je to njena ćerka.

Pred zoru je malo pridremala, pa sam otišla da se odmorim ne svlačeći se. Iznenada uđe naša stara guvernanta, sva izvan sebe: „Dondon, mama umire.“ Skočih i sudarih se s tetkom u predsoblju; ona mi reče da je mama vrlo loše i da traži da se pozove sveštenik, pa da mi ode-mo po njega. Učinila sam što je od mene traženo, mada nisam baš sasvim shvatila šta mi to nalažu. Kad sam se vratila, sve je bilo gotovo. Dugo posle toga nisam mogla da razumem tu pažnju koja me je sprečila da budem po-red majke u njenim poslednjim trenucima. Bio je to za mene ogroman bol i taj gubitak sam surovo osetila.

Moje jadne sestre i brat ništa nisu sumnjali, a na meni je bila teška dužnost da im saopštim našu strašnu nesreću. Tog jutra kad su se probudili, videli su veliku muvu i ja sam ih zatekla sumorne i duboko uznemire-ne. Ne umem da opišem tu žalost: sami u nekom hotelu s guvernantom, koja je još i invalid posle jedne nezgo-de, teše nas ljudi koje jedva poznajemo. Sve dok nije stigla tetka Muruzi, naša usamljenost je bila užasna. Još dugo posle toga činilo nam se da opet vidimo mamu i nismo mogli da se naviknemo da smo je izgubili, a pomisao na smrt koja će nas pridružiti mami nije nas nimalo plašila!

XXVII

Mama je uvek govorila kako se užasava prenosa leševa. Ipak nismo imali hrabrosti da je ostavimo u Ženevi, nego smo je sahranili pokraj mog oca u Odesi.

Tu je održan i porodični savet i rešeno da ćemo osta-ti s tetkom Katarinom Muruzi u Odesi, a Mimi će po-hađati gimnaziju Kotov u Moskvi. Staramajka je želela da nas uzme sebi u Jaši, ali ja sam odlučno odbijala da

napustim Rusiju. Bila je to klica razmirica između mog teče Muruzija i njegove tašte.

Naviknuta na život složne porodice, sve mi se ovo zgadilo i sve me je više opsedala pomisao da udajom pobegnem od svađa; uostalom, navikla sam se na nju, jer mi je mama, osećajući da je bolesna, još od detinjstva govorila da će me rano udati.

Često smo viđali jednog vrlo ljubaznog starog gospodina i pomisao na starog muža koji bi me mazio nije mi bila nimalo mrska. Kasnije sam često pomišljala da je taj utisak bio pravi i da je nedisciplinovanom detetu, kakvo sam ja bila, potreban autoritet koji daju samo godine ili velika nadmoć.

Moj brat se razboleo i jedva je mogao da putuje, pa nam se pridružio i zajedno smo otišli na selo tetki Muruzi.

Nismo tamo dugo boravili kad je od staramajke stiglo pismo u kojem kaže kako su joj govorili o mojoj udaji za rođaka, kneza Milana od Srbije, i da je to lepa „prilika“, vredna razmišljanja. Nisam imala ništa protiv tog braka, sem možda snažnog otpora pri pomisli da ću napustiti svoju zemlju da bih otišla u zemlju o kojoj ništa ne znam osim da je tamo ubijen knez Mihailo.¹³⁰

Savladali su moj otpor govoreći mi da je reč o slovenskoj zemlji, istoj rasi ljudi, istoj veri, itd. Moja tetka nije bila mnogo oduševljena, mada joj je laskalo što ću sestiti na presto. A moj teča je bio odlučno protiv, ali nije smatrao da ima pravo sprečavati me da prihvatim tako dobru priliku.

Htela sam da se udam, uloga princeze vladarke mi je odgovarala i hvatala sam samu sebe kako se divim slici kneza Milana s mnogo naklonosti. Odlučeno je da se ide

¹³⁰ Mihailo Obrenović (1839–1868), knez Srbije 1860–68.

u Beč, gde je trebalo da dođe do našeg prvog susreta, i krenula sam sa stvarnim oduševljenjem, glave pune maštanja o svom budućem mužu.

Nekoliko dana pre no što ćemo napustiti Danuceni, tetka O... je pisala mojoj tetki i zamolila je da dozvoli njenom nećaku knezu Obolenskom da me vidi, te da ona pokuša sklopiti brak između ovo dvoje dece koje toliko voli. Već smo bili zašli u obaveze na drugoj strani i sad nismo mogli da raskidamo, pa smo joj odgovorili da sam još isuviše mlada za udaju. Da je pismo stiglo dve nedelje ranije, verovatno bih se udala za princa Obolenskog, divnog mladića, docnije dobrog muža koji je potpuno usrećio svoju ženu.

Od čega zavisi sudbina!

Jedna Ciganka mi je prorekla da ću biti kraljica i morala sam da okušam sreću.

XXVIII

Tri puta sam se videla sa knezom Milanom; nalazila sam da je lep momak, mada mi se njegov glas nije dopao,¹³¹ ali ta pojedinost me nije zaustavila i kad je zatražio moju ruku, pristala sam sva srećna, osećajući da sam spremna da mu dam i srce i dušu! Sanjala sam čaroban san i bila sam vrlo zaljubljena u svog verenika. Viđali smo se samo deset dana, jer je morao da se vrati u svoju državu, a ja sam krenula u Pariz da kupujem spremu.

¹³¹ Uveče posle našeg prvog susreta, moja tetka, misleći da nisam u sobi, ispriča mom teći šta je bilo i čuh je kako se čudi da nisam stavila nikakvu primedbu na njegov neprijatan glas. – Prim. N. O.